

A középkori Veszprém patrocíniumi eredetű helynevei*

1. A kutatás névtani és történettudományi háttere

Veszprém középkori történetében kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott az egyház, a város életének a világi egyházszervezet és a szerzetesség egyaránt fontos szereplője volt. Települési egységeinek döntő hányada egy-egy plébániatemplom vagy apácakolostor körül létesült, ez a körülmény pedig a helynévadásban is nyomot hagyott. Az egyházi helynevek számottevő arányt képviselnek a város középkori helynévállományában: elsősorban a lakott területek neveiben, de építmények, határrészek, domborzati alakulatok elnevezései között is. Az egyházi helynevek csoportja lexikális alapon komplex kategóriaként értelmezhető: beletartoznak az egyházi építményre vagy ezek részeire utaló nevek, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre utaló és a templom védőszentjére utaló (patrocíniumi) nevek is (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 294, MEZŐ 1996: 23–24; a motivációs alapú csoportosítást lásd BÖLCSKEI 2021: 61–62).

Mindezek közül a továbbiakban Veszprém patrocíniumi eredetű neveivel foglalkozom. Figyelemreméltó ugyanis, hogy a településrésznevekben (legalábbis az okleveles névhasználat alapján) a templomcím mint a helymegjelölés alapja meghatározó szerepet töltött be. A város nyolc középkori települési egysége közül csupán egy olyan volt, amely nem egyházi intézmény körül jött létre: Sárszegnek nem tudunk középkori plébániatemplomáról (KOPPÁNY 1967: 146). Sárszeg a Séd árterében létesült, és kedvezőtlen fekvése, földrajzi adottságai miatt a legkésőbb benépesült területe volt a középkori városnak (GUTHEIL 2008: 192). Nevét vízfolyásáról, a *Veszprém vize* itteni szakaszának a nevéből, a *Sár*-ról kapta (1329: in fluvio *Saar* Vesprimii, 1484: in vico *Sarzech* appellato; VO. 117, 272). Ebben az esetben tehát — az említett körülményből fakadóan — a patrocíniumi névadás lehetősége nem is jöhetett szóba. A különböző egyházi intézményeket körülvevő további hét települési egységnek viszont adatolható középkori forrásokban latin vagy magyar nyelven patrocíniumi neve, ha változó is ezeknek a neveknek a használati köre és a stabilitása. Természetesen más, Veszprémhez hasonló jelentőségű egyházi központok

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

középkori névadását is meg kellene ahhoz vizsgálni, hogy megállapíthassuk, ez a jelenség mennyire lehetett különleges vagy éppenséggel egyedi.

A patrocíniumi helynevek kutatását a magyar névtanban MEZŐ ANDRÁS alapozta meg, két e tárgyban született könyve (1996, 2003) megkerülhetetlen a téma kutatói számára. Az utóbbi években a patrocíniumi névadás korábban kevésbé vizsgált aspektusai is előtérbe kerültek (a legújabb áttekintés magáról a névtípusról és a friss eredményekről: HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 293–307; nemzetközi kitekintés a névtípusról: TÓTH 2012). Az okleveles forrásokban a patrocíniumoknak az abból létrejött helynevektől való elkülönítése sok esetben problematikus, ezekre a kérdésekre hívta fel a figyelmet SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2013), akinek a módszertani jellegű megállapításait én is nagyban hasznosítottam vizsgálatomban. Ezzel összefüggésben a latin, illetve magyar névhasználat is izgalmas kérdéskör (lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 296–298, SZENTGYÖRGYI 2013: 162). TÓTH VALÉRIA a patrocíniumi helynevek keletkezési körülményeivel foglalkozva a névadásban a tudatosság és az egyházi befolyás szerepét hangsúlyozta (2007), amihez — mint rövidesen látni fogjuk — a veszprémi településrésznevek is megerősítéssel szolgálhatnak. KENYHERCZ RÓBERTnek (2023) a patrocíniumi eredetű szepesi településnevekről írt tanulmánya — elemzéseinek rendkívüli filológiai érzékenysége mellett — pedig azért volt tanulságos a jelen kutatás számára is, mert a névtípus jelentkezését szintén egy egybefüggő területen vizsgálta meg.

A munkám alapját képező helynévi adattárat az alábbi források segítségével állítottam össze. Veszprém középkori forrásanyagának módszeres feltárását GUTHEIL JENŐ kezdte el 1948-ban, de nyomtatásban csak 2007-ben sikerült kiadni az oklevélgyűjteményét (VO). Ez a forráskiadvány a veszprémi érseki és káptalani levéltár 224, Veszprém városára vonatkozó oklevelét közli, melyek közül 67 Árpád-kori, 53 Anjou-kori és 104 vegyesházi királyok korából származik. Veszprém városára nézve azonban más levéltárak is őriznek értékes adatokat, ezt a hiányosságot kiküszöbölendő ÉRSZEGI GÉZA és SOLYMOSSI LÁSZLÓ további 178, a településre vonatkozó oklevelet adott ki 2010-ben (VOS). Az adatgyűjtésem forrásai közé tartozott ezek mellett a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár késő középkori okleveleit összegyűjtő kiadványsorozat nemrégiben megjelent két darabja (MEV. 1, MEV. 2), a káptalan számadáskönyve a 16. század első harmadából (Számadáskönyv) és a püspökség 1524. évi urbárium (Urbarium). Vizsgálatom időhatárai a török kor kezdetéig terjednek, amit az indokol, hogy a 16. század második felében az egyházi intézmények zöme elnéptelenedett, elpusztult, rommá vált, némelyik nyom nélkül tűnt el; ezt követően pedig a 18. század folyamán a különálló városrészek ráadásul folyamatosan össze is nőttek, másrészt újabb városrészek alakultak.

Az alábbiakban a középkori Veszprém hét települési egységének a patrocíniumi eredetű neveit mutatom be. A hét településrésznévén kívül egy hegy is szentnévi eredetű, ezt a névformát külön szócikkben tárgyalom. A szócikkekben néhány olyan nevet is megemlítek, amely valamelyik patrocíniumi városrésznévhez (il-

letve patrocíniumhoz) kapcsolódik: egy-egy birtok, mező, völgy, utca és ispotály elnevezését. A patrocínium és az azon alapuló helynév megkülönböztetése némely esetben kétséges, ezért nemcsak a helynévi, hanem a patrocíniumi adatokat is fontosnak tartottam bemutatni. Csak a nevek egy része adatolható magyar nyelven a középkorban, illetve néhány esetben latin és magyar névváltozatokkal is számolhatunk, így a latin és magyar nevek egyaránt az elemzés tárgyát képezik. A fenti okok miatt az adott terület egyházának a megnevezése (pl. *Szent Margit egyháza*) áll — az egységesség kedvéért — minden esetben „címszóként”. Az elemzések elején a területek, település(rész)ek lokalizálása és történetük rövid ismertetése olvasható, ezt követi a patrocíniumok, a patrocíniumi helynevek és néhány esetben az adott terület más motivációjú elnevezéseinek a bemutatása.

2. A középkori Veszprém helynévvé vált patrocíniumai

Mindenszentek egyháza

Veszprém magja a Várnak helyet adó hegy volt, amely körül az Árpád-kor folyamán több váralja település (suburbium) alakult ki (ZSOLDOS 2010: 16). A Vár építésének ideje bizonytalan, de 1000 előtti fennállására több tény is utal, például az, hogy Koppány lázadásának az idejében már létezhetett (ZSOLDOS 2010: 11). A Vár két részre oszlott: az északi részén volt a belső vár a legfontosabb épületekkel (székesegyház, püspöki palota), a déli részén a külső vár (MRT. 2: 225). 1318-tól van adat arra, hogy a vár külső (északi) és belső (déli) részre tagolódott (GUTHEIL 2008: 109).

Több templom és kápolna is épült a Várban, a legjelentősebbek és a legrégebbiek: a Szent Mihály-székesegyház, a püspökség központja, melyet már I. István két oklevele is megemlített (1002: *aecclesia Sancti Michahelis*, DHA. 1: 40, 1009/+1257/1295 e./1469: *Sancti Mychaelis Wesprimiensis ecclesia*, DHA. 1: 53); a feltehetőleg 972 és 996 között épült Szent György-kápolna (1352: *capella beati Georgii martiris*, VO. 134), ahol a legenda szerint Imre herceg tette le szüzességi fogadalmát (SOLYMOSSI 2000: 137); az eredetileg palotakápolnának épült, 1313 után püspöki tulajdonba került Gizella-kápolna (MRT. 2: 230) és a külső várban található Mindenszentek egyháza (1240 u.: *sacerdoti Omnium Sanctorum de Castro Wesprimiensi*, VO. 42), ahová a kisebb káptalan tagjai tartoztak (GUTHEIL 2008: 124, MRT. 2: 230). Egy 1344-es és egy 1358-as oklevélből még az is tudható, hogy a veszprémi székesegyházban őrizték Szent György vértanú fejereklyéjét (SOLYMOSSI 2000: 133).

A számos egyházi intézmény ellenére (vagy talán éppen azért) a teljes várnak patrocíniumi neve nem volt, kezdettől fogva *castrum*-ként, később *Vár*-ként említik a források, tulajdonképpen mindmáig. A vár déli (külső) szakaszát azonban a 14. századi oklevelek latin nyelven a templomáról, illetve annak patrocíniumáról 'Mindenszentek vára'-ként nevezték meg: 1307: *castrum Omnium Sanctorum*, VO. 107. (Lásd még: 1318, 1338, 1339: *sub castro Omnium Sanctorum*, VO. 115, 125;

VOS. 231.) Mindenszentek az összes szent és üdvözült emléknappja, Magyarországon Szent László rendelkezése folytán lett parancsolt ünnep (MEZŐ 2003: 338). A *castrum Omnium Sanctorum* magyar nyelvű megfelelője nem adatolható sem ekkor, sem később, a török korban pedig elpusztult a templom.

Szűz Mária egyháza

Két monostoralapítás történt Veszprémben a középkorban, mindkettő női rend számára: az első az ezredfordulón a Veszprémvölgyben, a másik 1240-ben a Szent Benedek-hegy nyugati tövében domonkos rendi apácáknak. A Vártól 600-700 méterre nyugatra fekvő völgyben található az a női monostor, melyről a vitatott keletkezési idejű (1001 előtt, 1018 k., 997 k.), 1109-es másolatban fennmaradt görög nyelvű adománylevél tanúskodik. A monostor lakói az alapításkor igen nagy valószínűséggel görög rítusú szerzetesnők lehettek (SZENTGYÖRGYI 2012: 321), a nyugati rítusú alapítás kevésbé tűnik valószínűnek, ha időről időre fel is merül ez az elképzelés a szakirodalomban. 1215-ben a kolostor cisztercita apácáké lett (KRALOVÁNSZKY 1994), ők 1552-ben menekültek el, ezután épületeik pusztulásnak indultak (MRT. 2: 237). Birtokaikat 1625-ben a jezsuiták kapták meg, akik 1749 táján templomot építettek a romok mellett (MRT. 2: 237).

A hely megnevezése a középkorban a 'Szűz Mária monostora' vagy a 'Szűz Mária egyháza' jelentésű patrocíniumi névszerkezetekkel történt latin nyelven: *monasterium Sanctae Mariae*, illetve *ecclesia Sanctae Mariae*. A szerkezetben Szűz Mária neve a következő formákban fordult elő latinul: *Sancta Maria* 'Szent Mária', *Beata Virgo* 'Boldog Szűz', a kettő elegyítésével *Beata* (vagy *Sancta*) *Virgo Maria* 'Boldog Szűz Mária'. Az egyházi épület, intézmény, közösség megnevezése pedig a latin *monasterium* 'monostor', *claustrum* 'kolostor', *ecclesia* 'egyház, templom' szavakkal történt. A szerkezet az oklevelekben kiegészült vagy a város megnevezésével,¹ vagy ennél még gyakrabban a szűkebb földrajzi környezet, a *vallis Wesprimiensis* ('Veszprém-völgy') megnevezésével.²

A monostor környéki terület megnevezésére a középkorban egyértelműen a *vallis Vesprimiensis* vált használatossá. A latinul igen bőségesen adatolt név magyarul csak évszázadok múlva tűnt fel, még hozzá a latin megnevezés lexémáinak pontosan megfelelő *Veszprémvölgy* formában, és ma is ez a terület neve (1793:

¹ 1210: [*monasterium*] *Sancte Marie de Vesprimio* (VOS. 63), 1267: [*ecclesia*] *Beati Virginis de Vesprimio* (VOS. 125), 1305: *iobagiones sanctimonialium ecclesie beate virginis de Vesprimio* (VR. 27).

² 1240: [*ecclesia*] *sancte Marie de valle Wesprimiensi* (VOS. 102); 1240 u.: [*ecclesia*] *beate Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 42); 1270 e.: [*ecclesia*] *sancte Marie [...]* in *valle Vesprimiensi* (VOS. 126); 1276: *priorissa domina Sanctimonialium monasterii beate virginis de valle Vesprimiensi* (HOKlt. 75); 1323: *inter terras abbatisse et sanctimonialium ecclesie beate virginis de Valle Wesprimiensi* (ZalaOkl. 1: 170); 1354: [*claustrum*] *beate Virginis de valle Wesprimiensi, ecclesia beate Virginis de valle Wesprimiensi, [monasterium] beate Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 136, 137, 138); 1452: [*claustrum*] *beate Marie Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 224); 1455: *claustrum sanctimonialium beate Marie Virginis de valle Wesprimiensi* (VO. 228).

A *Kemetsey* vagy inkább közönséges névvel *Weszprém Völgyi*, HUNGLER 1988: 100; 1834: *Veszprém völgyi* apátza, GUTHEIL 2008: 283; 2000: *Veszprém-vögy*, VMFN. 4: 259). A településrésznév tehát nem a védőszent nevéből jött létre. Magyarországon egyébként *Szűz Mária* neve szerepel a leggyakrabban patrocíniumokban: közel ezer templomot avattak fel a tiszteletére, és hatvannyolc Mária névvel összefüggő településnév ismeretes (MEZŐ 1996: 206–210). Egyetlen patrocíniumi eredetű latin helynévi említés azért található a forrásokban a veszprémvölgyi területre vonatkoztatva: 1277: *de valle Sancte Marie* 'Szent Mária völgyi' (HUNGLER 1988: 328). Ez a helymegjelölés azonban más oklevélben nem fordult elő. Bár nem patrocíniumi eredetű név, de érdemes megemlíteni azt is, hogy BÉL MÁTYÁSNÁL a hely a terület birtokosaira, lakóira utaló *vallis Abbatissae* (BEL 2012: 588), VÁLYI ANDRÁS országleírásában *Apátzák* 'völgye' (1799: 630) néven szerepel.

Boldogasszony egyháza

Veszprémvölgynek tehát nem adatolható stabilan használatos patrocíniumi eredetű neve, az apácák egy közeli birtokának azonban igen. *Boldogasszonyfalva* ugyan feltehetőleg nem a város területén, hanem annak határában helyezkedett el, de a neve minden bizonnyal a monostor védőszentjéhez kapcsolódik, ezért érdemes erről az elnevezésről is szót ejteni.

A veszprémvölgyi apácáknak a 13. század első felétől több, a zárda ellátását segítő birtoka volt közvetlenül a monostor környékén, mégpedig Kemecse, Tótmező és Tekeres (1230 k.: in villa *Kameche*, VOS. 82; 1240: in campo, qui vulgo dicitur *Thoutmezeu*, VOS. 103; 1382: possessionis *Totmezew*, VOS. 321; 1382: *Tekerus* poss., *Tekerus* terra, VOS. 338, 339; 1382: *Kemeche*, *Thotmezew* et *Tekerus*, VOS. 324); 1454-től pedig Csatár is a birtokaik között szerepelt (Cs. 3: 292). 1474-ben feltűnt a forrásokban egy *Boldogasszonyfalva* nevű, korábban nem említett hely, mely azután adóösszeírásokban is a veszprémvölgyi apácák birtokaként jelent meg (1474: in possessione *Bodoghazzonfalwa*, MEV. 2: 243; 1488: *Bodogazzonfalwa*, Adólajstrom 200; 1531: *Bodogassonfalwa*, 1536: *Bodogassonfalwa*, 1542: *Bodogazzonffalwa*, 1543: *Bodogasonfalwa*, PÁKAY 1942: 80–81). Pontos helyéről megoszlanak a vélemények. CSÁNKI DEZSŐ annyit ír róla, hogy Herend és Bánd helységekkel együtt merült fel 1488-ban (Cs. 3: 224). A Magyarország régészeti topográfiája című munka szerzőinek véleménye szerint ezen a csak adóösszeíráskor említett néven az apácák két faluját (Kemecsét és Tekerest) foglalták össze, nevezték meg együtt (MRT. 2: 238). Indoklásuk szerint ugyanis a 16–17. században Kemecse és Tekeres továbbra is gazdagon adatolható, míg Boldogasszonyfalva ekkor már nem tűnik fel a forrásokban (MRT. 2: 238). A VeszprHtLex. — szintén az 1488. évi Veszprém megyei adólajstromra hivatkozva — Menyeke és Csatár szomszédságában valószínűsíti a helyét, a monostor környéki falvak egyikének tartja, mely az apácák 1552-es menekülése után elnéptelenedett, és később Menyeke vagy Csatár határába olvadt (2: 146). SOLYMOSI LÁSZLÓ jegyzete alapján is

Veszprém határában keresendő a település (Adóljajstrom 200). *Kemecse*, *Tekeres* és *Csatár* (illetve az azokkal összefüggő mikronevek) valóban későbbi forrásokban is szerepelnek (PESTY FRIGYES például *Tekeres*-t a város dülői, *Kemecsé*-t a pusztái között említette, NY. NAGY 2000: 201, 202), míg *Boldogasszonyfalva* utolsó előfordulása 1543, később még pusztaként sem adatolható (VeszprHtLex. 2: 146).

Szűz Mária mint templomcím helyneveinkben *Szentmária* és *Somorja* mellett gyakran *Boldogasszony* nyelvi formában mutatkozott meg (MEZŐ 1996: 212). A *boldog* jelző az egyházi latin *beata* tükörképe, mely Szűz Mária latin megnevezéseinek gyakori eleme volt (lásd a veszprémvölgyi monostorra vonatkozóan a *Szűz Mária egyháza* pont példáit is). Az *asszony* elem pedig a szónak a különleges tisztelet kifejezésére szolgáló 'úrnő, királyné' jelentésével kapcsolatos, ami ezzel összefüggésben női szentek megnevezésére is használatos volt (i. h.), vö. a *Szent Katalin egyháza* pontban tárgyalt *Szentkatalinasszonyszege* névvel. Mivel a helynév minden esetben *Boldogasszonyfalva* formában jelentkezik, feltételezhetjük, hogy összetétel útján jött létre a védőszent nevéből és a köznévi *-falva* utótagból.

Keresztelő Szent János egyháza

Keresztelő Szent János egyháza a 14. század elején már biztosan létezett, erről egy 1318 táján írt oklevél tanúskodik (VO. 42–43, lásd még KARLINSZKY 2014: 15, ZSOLDOS 2010: 16). Olyan nézetek is vannak, hogy ez a templom azonos azzal a Szent János-egyházzal, melynek kegyuraságát bizonyos Raguel asszony 1209 előtt adta a veszprémi püspöknek, így a körülötte kialakult telep egyenesen Veszprém legkorábbi városrésze lehetett (VO. 32, ZSOLDOS 2010: 16). Az újabb kutatások szerint a mai Cserhát városrész területén, a Vártól délkeletre, Szenttamásfalva keleti szomszédságában feküdt (KARLINSZKY 2014, SOLYMOSSI 2000: 155). A település koraiságát az is alátámasztja, hogy feltételezhető helyének 11. századi lakottsága régészetileg igazolható, ezt a területen ismert kora Árpád-kori temető is megerősíti (MRT. 2: 235, KARLINSZKY 2014: 15, KRALOVÁNSZKY 1994, ZSOLDOS 2010: 16). Az egykori plébániatemplom helyét KARLINSZKY BALÁZS határozta meg régészeti leletek és oklevelek határjárásainak a segítségével: az egykori Búdöstő környékén, a mai Cserhát városrész északnyugati peremén, a Buhim, Thököly és Árva utcák környékén állhatott (2014: 15). Véleménye szerint a 11–12. században egy másik temető és egy ahhoz kapcsolódó (talán szintén Szent János titulusát viselő) templom is lehetett a Cserhát északi részén, a Malom és a Csutorás utcák környékén vagy a Cserhát lakótelep és a Posta tájékán (i. m.). Egy 1484-es oklevél szerint ez a városrész a káptalanhoz tartozott (VO. 271, KARLINSZKY 2014: 10). 1550-ben Szentiván temploma már romos állapotban állt, a 16. században pedig maga a település is nagyrészt elpusztult (KARLINSZKY 2014: 7). A területet a török időkben erdő borította (KOROMPAY 1957: 50), PESTY FRIGYES névtára szerint a gyűjtés idején cseres erdő (NY. NAGY 2000: 201). Részben ezen a területen alakult ki az újkori Cserhát városrész.

Keresztelő Szent Jánost a börművesek és a vendéglősök védőszentjének tartották. KRALOVÁNSZKY ALÁN szerint bizánci-bolgár közvetítéssel nevezhették el a települési egységet *Szentiván*-nak (1994). A törökök kiűzése után *Cserhát* néven volt ismeretes a terület (1776: *Cser háti utzában*, HUNGLER 1988: 306). A *Cserhát* név a csererdővel összefüggésben a börművességet, a cserzővargák munkájához kapcsolódó cserzést is bizonyíthatja (KRALOVÁNSZKY 1994).

Az egyház megnevezése — mint 'Szent (Boldog) János egyháza' vagy 'Keresztelő Szent (Boldog) János egyháza' — 1209-től tűnt fel az oklevelekben latin nyelven.³ Két oklevélben elliptikus szerkezetben szerepel a patrocínium az egyház plébánosának az említése kapcsán (1448: *Executores [plebani] Sancti Nicolai et Sancti Iohannis Baptiste*, VOS. 409; 1479: *Dyonisius Sancti Iohannis Baptiste et Kylianus Sancti Nicolai confessoris ecclesiarum parochialium plebani*, VOS. 438). Azt, hogy a Szent János-egyház körül laktak, az ismert temetőkön kívül telek- és ingatlanügyekről szóló oklevelekből is tudhatjuk (lásd például az 1332., 1355., 1395. évi okleveleket, VO. 121, 140, 171). Ennek ellenére maga a települési egység latinul nem neveződik meg, illetve egy esetben az egyház földjére vagy birtokára történik utalás (1332/1335: *terra ecclesie sancti Iohannis* 'a Szent János egyház területe', VO. 121), magyar helynévként (mint *Szentiván*) pedig mindössze egyszer szerepel a forrásokban a *vicus* 'utca, házsor; városrész' latin földrajzi köznévvvel a 15. század végén (1490: *in vico Zenth Iwan*, VO. 294). A kisszámú helynévi adat miatt nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy az egyrészes *Szentiván* forma lehetett a valós használatú névalak: esetleg egy *vicus*-nak megfelelő magyar szó (például a *szeg* ~ *szege*) is részét képezhette a névnek, hasonlóan Veszprém több más városrészének a nevéhez (vö. *Sárszeg*, *Szentmiklósszege*, *Szentkatalinasszonyszege*).

Szent Tamás egyháza

A veszprémi püspök volt a birtokosa Szenttamásnak (Cs. 3: 292, Urbarium: 9, 81–82), mely vásár- és vámhely volt a középkorban (MRT. 2: 235). A váralján lévő püspöki városrész névadó szentje az 1173-ban szentté avatott Beckett Szent Tamás, a szent kultuszának magyarországi jelentkezéséből arra lehet következtetni, hogy temploma építésére valamikor a 12. század utolsó negyedében vagy nem sokkal azt követően kerülhetett sor (SOLYMOSI 2000: 146). A fontos vásáros helyként ismert városrészt meggyőző érvek alapján lokalizálta SOLYMOSI LÁSZLÓ — részint az alább említett 1237-es oklevél segítségével — a várhegy déli végénél

³ 1209: *[ecclesia] Sancti Iohannis* (VO. 32), 1240 u. (1318 k.): *[ecclesia] beati Iohannis Baptiste* (VO. 42), 1332/1335: *[ecclesia] sancti Iohannis* (VO. 121), 1348: *[ecclesia] sancti Iohannis* (VO. 132), 1355: *prope ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste* (VO. 140), 1386: *prope ecclesiam sancti Iohannis Baptiste* (VOS. 352), 1395: *inter vallem Bydestow a parte orientali et ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste* (VO. 171), 1424: *inter terras ecclesie sancti Iohannis* (VO. 197), 1464: *ad latus ecclesie beati Iohannis Baptiste* (VO. 234), 1480 u.: *[ecclesia] Beati Iohannis Baptiste de Wesprimio* (VOS. 441), 1484: *ad latus ecclesie nostre Sancti Iohannis Baptiste* (VO. 271).

fekvő piactér, piacdomb környékén, szemben a korábbi feltételezésekkel, amelyek a helyét a Benedek-hegytől északra valószínűsítették (2000: 145).

Sajátos módon templomát alig említik a források. Patrocíniumának megjelenésére egyetlen elliptikus szerkesztésű korai eset adathozható: 1261: sacerdotis *Sancti Thomae* 'Szent Tamás papjai' (VOS. 118), maga a Szent Tamásnak szentelt plébánia pedig 1550-ben szerepel még egy oklevélben, de ekkor már az épület pusztulásáról olvashatunk (MRT. 2: 235).

Egy 1237-es keltezésű telekvásárlással kapcsolatos oklevél említi először magát a helyet (a templom körüli területet) latin nyelven a *campus* 'mező' földrajzi köznévi megjelöléssel: 1237/1320: *iuxta campum sancti Thoma* 'Szent Tamás mezeje mellett' (VO. 41). Ez az említés minden valószínűség szerint helynévi említés, ahol a *sancti Thoma* nem a templomra, hanem inkább már a területre (a mezőre) vonatkozhatott, és úgy értelmezhető mint a 'Szent Tamás védőszent birtokában lévő mező' vagy 'az a mező, mely a Szent Tamás nevű templom mellett fekszik' (vö. HOFFMANN 1999, SZENTGYÖRGYI 2013: 158, 160). Tehát a patrocíniumi helynév első említése latin nyelven történt. Megoszlanak a vélemények abban a kérdésben, hogy a patrocíniumi helynevekre más helynévtípusokhoz képest jellemzőbb-e a latin nyelvű megjelenés (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 269–298, SZENTGYÖRGYI 2013: 161–163, TÓTH 2007: 409). Itt mindenesetre az egyházi oklevélkiadás mellett az oklevél koraisága is magyarázatot adhat a latin névhasználatra. Az 1237-ben mezőként előforduló terület kétségkívül azonosítható a 14. századtól már faluként emlegetett hellyel (*villa Sancti Thome, Szenttamásfalva*). Az egyházi intézmények egy része Európa-szerte lakatlan helyen létesült, néhány földrajzi név is megőrizte, hogy a templom valaha mezőn épült (például *Szentgyörgymező* Esztergomban). A veszprémi vártól délre fekvő mezőn a 12. század végén, a 13. század elején emelt Szent Tamás-templom környéke is fokozatosan népesülhetett be, településtörténeti szempontból a Szent Tamás mezeje folytatása lehetett tehát az 1370-ban már *villa*, azaz 'falu'-ként említett hely (1370: in *villa episcopali Sancti Thome martyris*, VOS. 286; 1428–1438: de *villa Sancti Thome*, VOS. 380), ahol vásárokat is tartottak (SOLYMOSI 2000: 140). A 15. század második felétől kezdik el a források magyarul említeni a falut a latin *villa Sancti Thome* szerkezetnek megfelelő magyar *Szenttamásfalva* névvel (1464: *Zenthamasfalwa*, VOS. 422; 1479: *Zenthamasfalwa*, VOS. 439; 1488: *Zenththamasfalwa*, Adólaajstrom 202; 1489: in *villa Zenthamasfalwa*, VO. 288; 1521: *Zenthamasfalwa*, Urbarium 81). Csúpnán egy, az országos vásáráról hírt adó oklevélben jelenik meg a név egyrészes szerkezetüként mint *Szenttamás* (1503: ad possessionem *Zenthamas* vocatam, in predicta possessione *Zenthamas*, VOS. 465, 466).

Szent Miklós egyháza

A Szent Miklós egyháza körüli települési egység a várostól némileg elkülönülve, a vártól körülbelül fél kilométerre délre feküdt. Az egyház védőszentje Miklós püspök, akinek a tisztelete Magyarországon is korán kialakult, december 6-a Szent László

kora óta parancsolt ünnep volt (MEZŐ 2003: 308). A hely megtelepülése régészeti leletekkel a 10–11. századtól bizonyítható (KRALOVÁNSZKY 1994, MRT. 2: 236). Központja a dombon álló Szent Miklós-templom és a Koma-kút, mindegyikről 13. századi források tesznek először említést (VO. 41, 57, 94). Okleveles adatok szólnak az itt lakó vargákról és ötvösökről (KRALOVÁNSZKY 1994, VO. 97), ami talán összefüggésben lehet azzal, hogy Szent Miklóst a kereskedők védőszentjeként is tisztelték. A középkor végére nagyjából káptalani birtokká vált (MRT. 2: 236), a veszprémi püspökség 1524-es urbáriumára szerint pedig a Szentmiklós utcája a püspök birtokállományába tartozott (Urbarium 9, 82–83).

Plébániatemploma a feltárását végző régészek szerint 11. századi, és a székes-egyház után a város talán legrégebbi Árpád-kori temploma volt (GUTHEIL 2008: 196). A templomnak 1237-től vannak okleveles adatai, 1541-ben még épen állt (GUTHEIL 2008: 196), utoljára 1543-ban hallunk róla (PÁKAY 1942: 51–52).⁴ A patrocínium elliptikus szerkesztésmóddal is előfordul (1448: Executores [plebani] Sancti Nicolai et Sancti Iohannis Baptiste, VOS. 409; 1479: Dyonisius Sancti Iohannis Baptiste et Kylianus Sancti Nicolai confessoris ecclesiarum parochialium plebani, VOS. 438). Éppen a legkorábbi okleveles említések a szent neve szintén önmagában áll az egyházi épület, sőt esetleg az azt körülvevő terület jelölőjeként, mintegy metonimikusan (egy eladott birtokból 13 hold található 'Szent Miklóssal szemben': 1237/1320: versus sanctum Nicolaum, VO. 41).

Az első egyértelműen helynévi említése a városrésznek magyarul történt 1402-ben *Szentmiklósszege* formában, és a 15. században viszonylag gazdagon adatolható ugyanebben az alakban (1402: in vico *Zenthmykloszege* vocato, VOS. 367; 1412: in *Zenthmikloszege*, in *Zentmikloszege*, in dicta *Zenthmikloszege* vocata, VO. 178; 1416: de *Zentmykloszege*, in dicta *Zentmykloszege*, de eadem *Zentmykloszege*, VO. 190). Tehát a magyar helynév a szentnév és a 'településrész' jelentésű *szeg* földrajzi köznév birtokos jelzős kapcsolatából alakult. A Koma-kút környéke *Szent Miklós tér*-ként szerepel 1461-ben (1461: in *area Sancti Nicolai*, VO. 230). Ez a terület a 15. század végétől *Szent Miklós szeg* ~ *Szent Miklós utcája* néven is feltűnik a forrásokban, először latinul, majd magyarul (1486: in *platea Zenthmykloszege* vocata, VO. 283; 1524: *Zenthmykloswezaya*, Urbarium 82).

Szent Margit egyháza

A nyugati váralján álló templomról az 1082-re datált hamis birtokösszeírásból értesülünk először (VO. 22), hiteles oklevélből pedig a 13. századból (VO. 42). Régészeti és művészettörténeti megfigyelések alapján a templom építése a 12–13. századra tehető (ZSOLDOS 2010: 17). Az egyház védőszentje Antiochiai Szent

⁴ 1240 u.: Gregorio sacerdote *ecclesie beati Nicolai* de Wesprimio (VO. 42); 1271: terra *ecclesie beati Nicolai* (VO. 57); 1293: sub monte *ecclesie beati Nicolai* (VO. 94); 1305: terra *ecclesie beati Nicolai* (VO. 105); 1332/1335: in valle sub *ecclesia sancti Nicolai*, retro ortum sacre *ecclesie sancti Nicolai* (VO. 120, 121); 1335: infra *ecclesiam beati Nicolai*, sub monte *ecclesie beati Nicolai* (VOS. 220, 224); 1448: Bartholomeum plebanum *ecclesie sancti Nicolai* (VO. 216).

Margit szűz és vértanú volt (GUTHEIL 2008: 183). A templom építése talán kapcsolatba hozható Szent Margit kultuszának fellendülésével, ami II. Endre szentföldi hadjáratahoz köthető, ahonnan az uralkodó magával hozta Margit fejereklyéjét. A templom a török időkben elpusztult, a romok helyén épült fel a mai is álló Szent László-templom. Az egyház körül létesült település is minden bizonnyal Árpád-kori (i. h.). A kanonokok többségének a várból való 14. század eleji kiköltözése után itt volt háza, és feltehetőleg azért telepedtek a nyugati várfeljáró közvetlen közelébe, mert a zsolozsma elvégzésére fel kellett menniük a székesegyházba (i. m. 186, 190). Az oklevelekből megtudható, hogy a nagyjából húsz kanonoki házon kívül káptalani fürdő (VO. 189–190) és vízimalom (VO. 142–144) is volt a városrészben.

A templom megnevezése a 'Szent Margit egyháza' jelentésű patrocíniumi névszerkezettel történt latin nyelven. A szerkezetben *Szent Margit* neve a következő formákban fordult elő latinul: *Sancta Margaretha* 'Szent Margit', *Beata Margaretha* 'Boldog Margit', *Beata* (vagy *Sancta*) *Virgo Margaretha* 'Boldog (vagy Szent) Szűz Margit'. Az egyházi épület, intézmény, közösség megnevezése pedig a latin *basilica* 'székesegyház', *ecclesia* 'egyház, templom', *ecclesia parochialis* 'plébániatemplom' szavakkal történt.⁵ Elliptikus szerkezetben is előfordult a templom megnevezése (1427: *plebanum Sancte Margarethe*, VOS. 378).

A templom környéki városrész nevével magyar nyelven a középkori forrásokban nem találkozunk. A latin helymegjelölésekben általában a *vicus* 'utca, házsor; városrész' (1412: in *platea seu vico nostro capitulari*, VO. 177; 1481: in *vico capitulari*, VO. 263; 1507: in *vico et solo nostro capitulari a parte occidentali castri*; in *vico et solo capitulari*, VO. 313, 315), egy-egy esetben az *angulus* 'szeg, szeglet, zug' (1416: in *angulo sancte Margarethe*, VO. 189), *solum* 'föld' (1507: in *vico et solo nostro capitulari a parte occidentali castri*; in *vico et solo capitulari*, VO. 313, 315), *platea* 'utca' (1412: in *platea seu vico nostro capitulari*, VO. 177) földrajzi köznevek szerepelnek. Ezek közül csak egy 1416-os oklevélbeli adatban szerepel a szent neve (*angulus sancte Margarethe* 'Szentmargitszeg'), míg a többi a lakókkal, illetve a birtokossal nevezi meg a városrészt (*vicus capitularis* 'káptalani városrész'). Tehát a *vicus capitularis* látszik a helyre vonatkozóan a legállandóbb, leggyakrabban előforduló szerkezetnek, olykor azonban a keleti váralja településre, Sárszegre szintén használták a *vicus capitularis*-t (1484: in *vico Sarzegh* appellato,

⁵ +1082 [1326–1327]: *iuxta basilicam sancte Margarete* (VO. 22), 1240 u.: [*ecclesia*] *sancte Margarethe* (VO. 42), 1296: *ad ecclesiam beate Margarete* (VOS. 169), 1318: *apud ecclesiam beate Margarethe* (VO. 115), 1352: *prope ecclesiam beate Margarethe virginis* (VO. 133), 1358: *sub eadem ecclesia beate Margarete virginis* (VO. 142), 1358: *ecclesia beate Margarete v[irginis]* (VO. 143), 1364: *ecclesia beate Margarethe virginis et martiris* (VO. 147), 1417: *rector parochialis ecclesie beate Margarete virginis et martiris* (VO. 197), 1467: *ecclesia parochialis sancte Margarethe* (VO. 244), 1486: *ab orientali ecclesie beate Margarethe* (VO. 281), 1506: *ab ecclesia parochiali Beate Margarethe virginis* (VO. 313), 1507: *versus ecclesiam parochialem beate Margarethe virginis* (VO. 314), 1507: *versus ecclesiam parochialem sancte Margarethe virginis* (VO. 314, 315), 1516: *ab oriente ecclesie Beate Margarethe Virginis* (VO. 334).

VO. 272; 1484: per medium vici capitularis, VO. 276 stb.), mivel ott is volt nyolc kanonoki ház (GUTHEIL 2008: 194).

Szent Katalin egyháza

A Szent Katalinról elnevezett domonkos apácakolostor alapításáról Bertalan veszprémi püspök 1240-es alapítólevele tanúskodik (VOS. 100–101). Itt nevelkedett 1246–1252 között IV. Béla lánya, Margit. A kolostornak és a hozzá tartozó teleknek a helyét pontosan meghatározza egy 1275-ös, IV. László feleségének, Izabellának az adományait számba vevő határjáró oklevél: eszerint a vár alatt északnak, a Benedek-hegy nyugati tövében feküdt, a Szent Margit egyháza környéki városrész keleti szomszédságban (VO. 58, GUTHEIL 2008: 167–168). 1275-ben a városrészben található négy nemesi udvarház, a Sédén épült vízimalom és az apácáknak segédkező domonkos testvérek háza, illetve itt említik a Jutasra vezető utcát (VO. 58); egy 1467-es oklevél szerint pedig már négy kanonoki tulajdonban lévő ház is állt a Jutasi utcában (VO. 244, GUTHEIL 2008: 190). Egy 1492-es adásvétel arról tájékoztat, hogy a teljes Jutasi utca és a malom is a káptalan tulajdonába került (VO. 297, GUTHEIL 2008: 191).

A domonkos kolostor létrejöttéről az 1240-es alapítóleveléből így értesülünk: „Bertalan, Isten kegyelméből veszprémi püspök [...] óhajtván, hogy Szent Katalin hozzánk kegyes legyen, ennek a Szűznek a tiszteletére Veszprémben egyházat építtettünk” (VOS. 100–101, GUTHEIL 2008: 166). A templomok védőszentjének kijelölésében az egyház játszotta a döntő szerepet, egyházi intézmények alapítóleveleiben általában azok nevét is meghatározták, olykor még a felépítésük előtt (MEZŐ 1996: 37). A Szent Katalin-kolostor esetében magának az oklevélnek a szövege tanúskodik erről (vö. TÓTH 2007: 412), ugyanis maga a helyi előljáró, a város püspöke volt az, aki megválasztotta a védőszentet. A hely megnevezése a ’Szent Katalin kolostora’ vagy ’Szent Katalin egyháza’ jelentésű patrocíniumi névszerkezettel történt latin nyelven. A szerkezetben *Szent Katalin* neve a következő formákban fordult elő latinul: *Beata Catherina* ’Boldog Katalin’, *Sancta Catherina* ’Szent Katalin’, *Beata* (vagy *Sancta*) *Virgo Catherina* ’Boldog Szűz Katalin’; az egyházi épület, intézmény, közösség megnevezése pedig a latin *claustrum* ’kolostor’ és *ecclesia* ’egyház, templom’ szavakkal történt.⁶ Hiányos szerkezetben is

⁶ 1240 u.: [*ecclesia*] *beate Katherine* de valle Wesprimiensi (VO. 42); 1318: inter terras *ecclesie beate Katherine virginis* de Wesprimio (VO. 116); 1332/1335: inter terras *ecclesiarum* beati Mychaelis et *sancte Katharine* (VO. 121); 1338: inter terras *ecclesie beate Katherine virginis* de valle Wesprimiensi (VO. 126); 1424: ab occidente *claustrum beate Katherine* de ipso Wesprimio (VO. 197); 1462: ab orientali monialium *claustrum beate Katherine virginis* de sub rupe Wesprimiensi; 1467: ad *ecclesiam beate Katherine* (VO. 244); 1476: [*claustrum*] *beate Katherine virginis* de sub rupe sancti Benedicti (VO. 259); 1481: prioris *claustrum Sancte Katherine* de sub castro Wesprimiensi (VO. 262); 1484: *claustrum Sancte Katherine* de Wesprimio, in *claustrum Sancte Katherine virginis et martiris* sub rupe sancti Benedicti in valle Wesprimiensi, in *claustrum beate Katherine virginis et martiris* sub rupe sancti Benedicti in valle Wesprimiensi (VO. 270, 276); 1486: prior *claustrum beate Katherine virginis* sub rupe sancti Benedicti (VO. 282); 1489: in *claustrum beate Katherine virginis* de sub rupe sancti Benedicti de Wesprimio (VO. 288).

előfordult a patrocínium, főként az apácákkal vagy a konventtel kapcsolatosan, egy esetben a területükre vonatkozóan is (lásd az 1271-es oklevelet).⁷ A kolostorhoz továbbá csatlakozott egy ispotály is, szintén Szent Katalinról elnevezve: 1556: *domus hospitalis Sancte Catherine* (Számadáskönyv 327).

Nemcsak a patrocínium, hanem a latin helynév is gazdagon adatolható. Magát a városrészt már az 1275-ös adománylevél névvel említi annak kapcsán, hogy ekkor került Izabella királyné jóvoltából a teljes városrész az apácák tulajdonába: *vicum Sanctae Catharinae dictum* (VO. 58). Ebben az összefüggésben teljesen világos a névadás motivációja, miszerint az a kolostorról kapta a nevét. A *Vicus Sancte Catherine* helynév voltát a megnevezőszós szerkezetben való előfordulása mellett az is megerősíti, hogy a későbbiekben is minden esetben a *vicus* 'utca, ház-sor; városrész' a köznévi és a *Sancta Catherine* a tulajdonnévi tagja a névnek, a szerkezet tehát állandónak tekinthető (1495: *vicus Sancte Katherine*, *vicus Sancte Catherine*, Számadáskönyv 9, 10; 1496: *vicus Sancte Catherine*, Számadáskönyv 19, 20; 1497, 1498: *vicus Sancte Katherine*, Számadáskönyv 30, 31, 44). Magyarul csupán egyetlen esetben szerepel a helynév a forrásokban: 1467: *in loco Zenthkatherina azzonzege vocato* (VO. 244). A helynévben megjelenő *asszony* szó magyarázata MEZŐ ANDRÁS szerint az, hogy a hagyomány szerint Alexandriai Katalin királylány volt (1996: 112). Az *asszony* névelem *Szent Katalin*-nal összefüggésben a veszprémin kívül más helynevekben is felbukkan: egy Bihar megyei (1391: *Zenthkatherinaazunfalua*) és egy Vas megyei (1496: *Zenthkatherynazzon*) település nevében (i. h. 110–111). Emellett az *asszony* szó kódexeinkben a női szentek megnevezésére is szolgált, az Érdy-kódexből például — mely Alexandriai Szent Katalin legendáját is tartalmazza — a következő példák hozhatók: *Szíz szent Kalára asszon*, *Szűz szent Márta asszon*, *Szíz szent Krisztina asszon*. A veszprémi helynév földrajzi köznévi tagja a *szeg*, melynek előfordulására a település más városrészneveiben is van példa (vö. *Szentmiklósszeg*, *Sárszeg*).

Szent Benedek hegye

A Várhegytől északra, a Séd kanyarulatától közrefogva áll ez a meredek, sziklafalakkal határolt hegy. A Szent Katalin domonkos apácakolostor adományait és határjárását tartalmazó 1275-ös oklevélben említik először latin nyelven Szent Benedek szikláit (1275: *sub fronte rupis Sancti Benedicti*, *ad frontem rupis Sancti Benedicti*, VO. 58). Ezt követően is gyakran feltűnik a középkori oklevelekben, leggyakrabban az alatta épült malommal vagy egyéb határpontokkal kapcsolatosan.⁸

⁷ 1271: *terra beate Virginis Katherine* (VO. 57), 1276: *sororibus beate Katerine virginis* (VO. 63), 1332: *sessiones iobagionum sororum sancte Katherine* (VO. 121), 1475: *prior conventus sancte Katherine* (VO. 256), 1484: *conventus Sancte Katherine virginis et martiris* (VO. 274).

⁸ 1437: *sub rupe Sancti Benedicti* (VOS. 388), 1438: *sub ruppe Sancti Benedicti* (VOS. 393), 1467: *ab oriente montis seu petre sancti Benedicti appellati* (VO. 244), 1476: *sub rupe sancti Benedicti* (VO. 259), 1484: *sub rupe sancti Benedicti* (VO. 272, 276; VOS. 449), 1486: *sub rupe Sancti Benedicti* (VO. 282), 1489: *sub rupe Sancti Benedicti* (VO. 288).

A latin helymegjelölés állandónak tűnik: a *rupes* 'szikla, szirt' jelentésű földrajzi köznév és *Szent Benedek* latin neve alkot birtokos jelzős szerkezetet. Egyetlen oklevél van, amelyben a *mons* 'hegy' és a *petra* 'szikla' vagylagos szerkezetet alkotva áll a helynév alaptagjaként (lásd a 8. lábjegyzet 1467-es adatát). Később BÉL MÁTYÁSNÁL szintén ezzel a két latin földrajzi köznévvel áll a szentnév (1731 u., 1772: ibi *petram S. Benedicti*; 1772: *montis D. Benedicti*, BEL 2012: 589). Csak a 18. század végétől fordul elő magyarul a hegy neve (1799: *Benedek hegye*, Vályi 630; 1864: *Benedek hegy*, NY. NAGY 2000: 203; 1926: *Szentbenedekhegy*, Kat. 1926: 7).

A névadás történeti alapja nem tisztázható megnyugtatóan. A középkori Veszprém Szent Benedek tiszteletére emelt templom vagy kápolna ugyanis nem volt, csupán a székesegyházban szenteltek András és Benedek vértanúknak oltárt egy 1467-es oklevél szerint (VO. 241–242). A templomokban lévő oltárok, harangok stb. szentnevei azonban nem folytatódtak helynévben, aminek részben egyházjogi, részben időrendi okai voltak, oltárok létesítése ugyanis időbeli csúszással, a templom felszentelése után sokszor több évszázaddal történt, ahogyan a jelen esetben is (vö. BENKŐ 1993: 14). A Benedek-hegy területén a régészeti feltárás sem tanúskodik semmilyen egyházi rendeltetésű középkori építményről (MRT. 2: 232). A veszprémvölgyi apácákkal kapcsolatosan ugyan felmerült, hogy nem ortodox hitűek, hanem Benedek-rendi apácák voltak, de ez nem tisztázott kérdés (MRT. 2: 237, GUTHEIL 2008: 156). PESTY FRIGYES azt írja, hogy a népmonda szerint az itt megölt Benedek püspököt és kedves lovát temették itt el, de hogy mikor és ki által, azt nem tudják (NY. NAGY 2000: 203). Az ezzel kapcsolatban említett boltozott falmaradvány mindenesetre nem középkori eredetű, hanem 17. századi (MRT. 2: 232). Volt ugyan Benedek nevű püspöke Veszprémnek — a környékbeli származású Rád nembeli Benedek püspök 1289 és 1311 között (GUTHEIL 2008: 44, 241) —, azonban a hegynév ennél korábbi adatolása (1275-ben már említik), illetve ezt a püspököt nem avatták szentté. A püspök után való névadás esetében a *rupes*, *mons* vagy *petra Benedicti*, magyarul a *Benedek-hegy* nevet feltételezhetnénk.

Domborzati alakulatokat egyébként nevezték el patrocíniumtól függetlenül is szentekről, ennek legismertebb hazai példája a *Gellért-hegy*, mely a vértanúhalált halt Szent Gellért csanádi püspökről kapta a nevét: 1495: „in latere *montis sancti Gerardi martiri*”, 1510: *zent gelyert hegye* (FNESz. *Gellért-hegy*). A Szepes vármegyében található *Szentantal-völgy*-et szintén templomcímű előzmény nélkül nevezték el: 1326: pro fundatione claustrī, que *vallis Sancti Anthonii* prope Doneyz nuncupatur ~ *domus vallis Sancti Anthonii* (KENYHERCZ 2023: 371). A völgyben található karthauzi monostor védőszentje ugyanis Szűz Mária, templomát pedig Szűz Mária és Keresztelő Szent János kettős titulussal említik (i. h.). KENYHERCZ RÓBERT szerint talán egy speciális névadási szándék állhatott a háttérben, amennyiben — bár ez adatokkal nem bizonyítható — nemcsak a monostor, hanem a monostornak helyet adó terület is kapott nevet (i. m. 372).

3. A névelemzés tanulságai

A patrocíniumi helynevekkel foglalkozó átfogó vizsgálatok azt mutatják, hogy korántsem vált minden templomtitulusból településnév, Magyarországon például 5900 templomtitulus közül 1390-ből, és az európai kultúrkörben is hasonló arányokat tapasztalhatunk (TÓTH 2011). Természetesen Veszprémben sem szolgált mindegyik egyházi intézmény titulusa helynév alapjául, a Várban található számos templom és kápolna patrocíniumából például egy kivételével (ez a külső várra időlegesen használatos *castrum Omnium Sanctorum*) nem vált helynév. Az egy-egy plébániatemplom vagy kolostor körül létrejövő városrészek mindegyikének van azonban patrocíniumi eredetű neve (is), bár vannak közöttük alkalmi jellegűnek tűnők, egyszeri előfordulásúak, némelyikük pedig kizárólag latinul adatható. Mindenesetre ez az egyöntetűség arra enged következtetni, hogy az oklevélírók (illetve az egyház) törekedhettek a területek ilyen típusú megnevezésére, ami egybevág azzal a megfigyeléssel, miszerint a patrocíniumi nevek nem spontán keletkezésűek, sokkal inkább tudatos, felülről jövő névadás eredményei (vö. TÓTH 2007: 414–417). Összesen hét védőszent (*Benedek, Iván ~ János, Katalin, Margit, Mária ~ Boldogasszony, Miklós, Tamás*) és a *Mindenszentek* nevéből alakult helynév latin vagy magyar nyelven a középkori város területén.

Az egyházi befolyás adhat magyarázatot a patrocíniumi helynevekre jellemző latin nyelvű használatra, illetve annak hosszabb ideig való megmaradására, mely Európa-szerte jellemző gyakorlat volt. Ahogyan a patrocínium megjelölése az oklevelekben mindig latinul történt, viszonylag gyakran a patrocíniumi helyneveket is latinul illesztették bele a szövegbe, legalábbis egy ideig (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 296–298).⁹ A veszprémi helynevek vizsgálata — melynek során a latin szövegkörnyezetet is figyelembe vettem a patrocíniumnak az abból létrejött helynévtől való elkülönítése érdekében — a következő eredménnyel szolgált. A nyolc védőszent neve nyolc latin (*castrum Omnium Sanctorum, campus sancti Thoma, villa Sancti Thome, vallis Sancte Marie, area Sancti Nicolai, angulus sancte Margarethe, vicus Sanctae Catharinae, rupis Sancti Benedicti*) és hét magyar (*Szenttamásfalva ~ Szenttamás, Boldogasszonyfalva, Szentmiklósszege, Szentmiklós utcája, Szentkatalinasszonysege, Szentiván*) helynév alapjául szolgált. A latin és a magyar helynevek időbeli megoszlását illetően azt láthatjuk, hogy hat esetben vagy megelőzi a latin nyelvű helynév a magyart, vagy magyarul nem is adatható a név, ezek nagyrészt 13. századi említések. Mindössze egy olyan eset van (*Szentmiklósszege*), amikor a magyar helynév dokumentálhatósága korábbi a latinnál, illetve két név esetében (*Szentiván, Boldogasszonyfalva*) nem találunk latin helynévi megfelelőket, mindhárom helynév 15. századi forrásokból származik.

⁹ SZENTGYÖRGYI RUDOLF ezzel szemben azon a véleményen van, hogy egyáltalán nem általános a latin nyelvű névhasználat ennél a településnév-típusnál, ugyanis a korai adatok az esetek többségében nem településnévi, hanem patrocíniumi említések (2013: 162).

Tehát az oklevelezési gyakorlatból, illetve a helynév típusából (patrocíniumi nevek) fakadóan a magyar megnevezések a latinnál jóval később, csak a 15. századtól dokumentálhatók (már ha dokumentálhatók egyáltalán).

A névtípus általános vizsgálata azt mutatja, hogy számos patrocíniumi településnévnek volt párhuzamos használatú névváltozata, és ezeknél zömében a patrocíniumi forma szorította ki idővel a más motivációjú, feltételezhetően régebbi nevet (MEZŐ 1996: 43–44, TÓTH 2007: 416–417). A vizsgált anyagban a Szűz Mária monostort közvetlenül övező terület neve a korai forrásoktól kezdve *vallis Vesprimiensis* (később magyarul is *Veszprémvölgy*), míg a patrocíniumi eredetű *vallis Sancte Marie* csak egyszeri előfordulása. Tehát ez a települési egység kezdetől fogva más motivációjú nevet viselt. Viszont patrocíniumi néven említik néhány évtizedig az apácák egyik környékbeli birtokát, *Boldogasszonyfalvát*, ami egyes feltételezések szerint *Kemecse* és *Tekeres* összefoglaló neve volt. A *Vár* megnevezése hasonlóan alakult *Veszprémvölgyé*-hez: csak időlegesen és csak a teljes terület egy részére volt használatos a *castrum Omnium Sanctorum* megnevezés. A Szent Margit egyháza körüli település zömében *vicus capitularis* 'káptalani városrész' említéssel szerepel a középkori forrásokban (mely szintén egyházi befolyást tükröző elnevezés), és csak egyszer patrocíniumi néven. A többi településrésznél nem adatolható párhuzamos név vagy a patrocíniumi elnevezést megelőző név.

Több oka is lehet, hogy viszonylag nagy arányban váltak a patrocíniumokból helynevek a város területén. A nevek egységessége — véleményem szerint — az egyház részéről egyfajta tervezett, tudatos névadási tevékenységre vall. Nem egy esetben a templom vagy kolostor megépítése feltételezhetően közel egykorú volt a települési egység létrejöttével, ami mindenképpen kedvezett ennek a típusú névadásnak. Továbbá az sem mellékes tényező, hogy a város birtoklásán igen nagy arányban a püspök, a káptalan és a két szerzetesrend osztozott, feltételezhetjük, hogy ezt aényt a névadással is igyekeztek kifejezni.

Irodalom

- Adóljajstrom = SOLYMOSSI LÁSZLÓ, Veszprém megye 1488. évi adóljajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. 1984. 121–239.
- BEL, MATTHIAS 2012. *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus 2. TÓTH GERGELY szerk. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–19.
- BÖLCSKEI ANDREA 2021. *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.

- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- Érdy-kódex = HORVÁTH IVÁN–BÁRCZI ILDIKÓ programvezetők, *Az Érdy-kódex szövegkritikai kiadása.* Budapest, ELTE BTK, Bölcsészeti Informatikai Önálló Program, 1999–. URL: <https://magyar-irodalom.elte.hu/erdy-kodex/>
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GUTHEIL JENŐ 2008. *Az Árpád-kori Veszprém.* Monográfiák és forráskiadványok Veszprém történetéből 1. Harmadik kiadás. Veszprém.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOKlt. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk., *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- HUNGLER JÓZSEF 1988. *Veszprém településtörténete.* Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár.
- KARLINSZKY BALÁZS 2014. Középkori határjárások a Cserháton. *Veszprémi Szemle* 2014/1: 3–18.
- Kat. = *Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század).* URL: <http://mapire.eu/hu/map/cadastral>
- KENYHERCZ RÓBERT 2023. Patrocíniumi eredetű helynevek a középkori Szepes vármegyében. *Magyar Nyelvjárások* 61: 367–388.
- KOPPÁNY TIBOR 1967. Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6: 117–150.
- KOROMPAY GYÖRGY 1957. *Veszprém. Városképek–Műemlékek sorozat.* Budapest, Műszaki Kiadó.
- KRALOVÁNSZKY ALÁN 1994. Veszprém. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 726–727.
- MEV. 1 = DRESKA GÁBOR–KARLINSZKY BALÁZS szerk., *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464.* A Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár középkori oklevelei. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, 2014.
- MEV. 2 = DRESKA GÁBOR szerk., *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1465–1479.* A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, 2019.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MRT. 2 = ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN, *Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- NY. NAGY ISTVÁN 2000. *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye.* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár.

- PÁKAY ZSOLT 1942. *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696)*. Veszprémvármegyei Füzetek 7. Veszprém.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2000. Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Válaszúton. Pogányság–kereszténység. Kelet–nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 129–148.
- Számadáskönyv = KREDICS LÁSZLÓ–MADARÁSZ LAJOS–SOLYMOSI LÁSZLÓ közléte. *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika 1526–1558. Javadalmások és javadalmak 1550, 1556*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1997.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hagionimái. *Névtani Értesítő* 35: 157–178.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–419.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrocinium Settlement Names in Europe. *Onomastica Uralica* 8: 175–207.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- Urbarium = KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSI LÁSZLÓ, *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Új Történelmi Tár 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- Vályi = VÁLYI ANDRÁS, *Magyar országnak leírása 1–3*. Buda, 1796, 1799.
- VeszprHtLex. 2. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF szerk., *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- VMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest, 2000.
- VO. = GUTHEIL JENŐ, *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár, 2007.
- VOS. = ÉRSZEGI GÉZA–SOLYMOSI LÁSZLÓ szerk. *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 20. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2010.
- VR. = KUMOROVITZ L. BERNÁT, *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.
- ZSOLDOS ATTILA 2010. Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26: 11–21.

Patrocinium Settlement Names in Medieval Veszprém

During the 12th and 13th centuries, religious place names became increasingly common among Hungarian toponyms, reflecting the growing influence of the church in various aspects of life. This study explores how the place names of Veszprém in the Middle Ages conveyed the presence and prominence of the church within the city.

First, I outline the onomastic and historical context of the research. Religious place names form a complex category, encompassing names that refer to church buildings or their parts (e.g., *Fehéregyház* ‘white church’), clergy or church organizations (e.g., *Apáti* ‘abbot’s’), and the patron saint of the church (e.g., *Szentmihály* ‘(church) consecrated in honor of St. Michael’). Of these, my focus is on the place names of Veszprém that derive from the name of a church’s patron saint (i.e., *patrocinium*). In the introduction, I briefly review the current onomastic literature on this topic and then present the historical sources for the study. These sources consist of the Latin charters of the town up to the mid-16th century, which contain both Hungarian and Latin place names.

In the second part of the paper, I analyze the *patrocinia* that have become place names individually. The church played a significant role in the history of Veszprém during the Middle Ages: the bishopric was established at the turn of the millennium, and several monastic orders settled in the town. Of the city’s eight settlement parts, seven developed around religious institutions. The names of patron saints are reflected not only in the names of districts but also in those of hospitals, streets, mountains, and valleys.

The distinction between *patrocinia* and *patrocinium* place names in the documents is often unclear. Therefore, I present not only the place names but also the *patrocinium* data. I examine both Latin and Hungarian place names, as some names appeared in Latin before Hungarian—or only in Latin during the Middle Ages. The name of the church is always provided as a heading (e.g., *Szent Margit egyháza* ‘Church of St. Margaret’). At the start of the analysis, I identify the area and provide a brief historical overview. This is followed by a linguistic analysis of patronyms and place names. Altogether, the names of seven patron saints (Benedek, Iván ~ János, Katalin, Margit, Mária ~ Boldogasszony, Miklós, Tamás) and *Mindszent* (‘All Saints’), in either Latin or Hungarian, were used as place names in the medieval town. As a result, this section of the study includes eight individual analyses.

The final part of the paper summarizes the conclusions of the name analysis. Each quarter surrounding a church or monastery was named after a patron saint. Although some names are occasionally used and some are unique. Hungarian place names were documented later than their Latin counterparts, appearing only from the 15th century. Probably the ecclesiastical influence explains the long survival of the Latin name use. The uniformity of these names suggests that the Church assigned them in a deliberate and systematic manner, rather than allowing them to develop spontaneously.

The primary owners of the city were the bishop, the cathedral chapter, and two monastic orders, who likely sought to assert their ownership through the names they assigned. The establishment of churches and monasteries likely coincided with the formation of settlement units, which further encouraged this type of naming. These findings align with recent onomastic studies. To better understand the medieval naming of ecclesiastical centers like Veszprém, further research is needed to determine whether this phenomenon was widespread or specific to certain locations.